

**ОСОБЛИВОСТІ ПРОПАГАНДИСТСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ  
УРЯДУ А. ДЕНІКІНА У 1918-1920 РОКАХ**

У статті автор стисло окреслив особливості пропагандистської діяльності денікінської адміністрації впродовж 1918-1920 років. На основі широкого кола джерел та літератури охарактеризовані пропагандистські структури, що існували при уряді Денікіна. Чималу увагу приділено пропагандистському забезпеченню соціально-економічної політики денікінського режиму. Автор доходить висновку, що пропаганді та агітації соціальних та економічних заходів, що реалізовувалися урядом Денікіна, приділялося недостатньо уваги.

**Ключові слова:** Відділ пропаганди, Громадянська війна в Росії, Збройні Сили Півдня Росії, уряд Денікіна, агітація, більшовики.

В статье автор исследует особенности пропагандистской деятельности деникинской администрации в течение 1918-1920 годов. На основе широкого круга источников и литературы охарактеризованы пропагандистские структуры, существовавшие при правительстве Деникина. Проанализированы важные аспекты обеспечения социально-экономической политики деникинского режима. Автор делает вывод о том, что пропаганде и агитации социальных и экономических мероприятий, реализуемых правительством Деникина, уделялось недостаточно внимания.

**Ключевые слова:** Отдел пропаганды, Гражданская война в России, Вооруженные Силы Юга России, правительство Деникина, агитация, большевики.

*The main directions of the Denikin's administration within 1918-1920 were briefly determined by the author of the article. The propaganda structures which existed at Denikin's government were characterized on the basis of a wide range of sources and literature. Also a lot of information is devoted to the propaganda support of socio-economic politics of Denikin's regime. The author drew a conclusion that the propaganda and agitation of socio and economic arrangements realized by Denikin's government weren't fully studied.*

**Keywords:** *Department of propaganda, the Civil war in Russia, the Armed Forces of South Russia, the Denikin's government, agitation, the Bolsheviks.*

234 — Пропаганда та агітація відігравали провідну роль у роки російської революції (1917-1922 рр.), коли розпад імперських структур вкрай загострив соціальні конфлікти на теренах колишньої імперії Романових. Від того, яка політична сила зможе завоювати симпатії народних мас, багато у чому залежала перемога у цьому збройному протистоянні. Тим більше, що події Першої світової (1914-1918 рр.) та революційного 1917 р. яскраво продемонстрували значення пропагандистсько-агітаційної роботи серед різних соціальних груп і те, як за допомогою цього інструментарію можна заручитися лояльністю широких верств населення. Однак незважаючи на потужну історіографічну спадщину у вивченні історії Громадянської війни в Росії (1917-1922 рр.), питанням діяльності пропагандистських установ військово-політичних режимів, що існували на «постімперському просторі» в цей час, приділено недостатньо уваги. Тому мета цієї статті полягає у тому, щоб на основі широкого кола джерел та літератури окреслити особливості пропагандистської діяльності денікінського уряду впродовж 1918-1920 років.

Слід зазначити, що це питання у свої роботах частково висвітлювали такі науковці, як М. Катков [1], Л. Молчанов [2], Т. Тихомирова [3], П. Кенез [4], К. Лазарські [5]. Проте ані у вітчизняній, ані у зарубіжній історичній науці ця проблематика так і не стала предметом спеціального наукового дослідження.

Перед тим як розпочати розгляд запропонованої теми доцільно, на нашу думку, стисло охарактеризувати будову органу, який займався пропагандистською діяльністю при уряді А. Денікіна – відділу пропаганди. Як свідчать історичні джерела, лідери Білого руху Півдня Росії усвідомлювали всю важливість правильно організованої та налагодженої роботи агітаційно-роз'яснювальних органів. У зв'язку з цим у структурі Особливої наради (установа, яка в законодавчій сфері виконувала роль дорадчого органу, а у сфері цивільного управління функції Кабінету Міністрів – М. Г.) було створено відділ пропаганди [6, с. 79]. Щодо конструкції цієї інституції, то вона була побудована наступним чином. Безпосередньо відділ складався з таких частин: 1) інформаційна; 2) агітаційна; 3) органі-

заційна; 4) літературно-публіцистична; 5) художньо-агітаційна; 6) технічна; 7) загальна [7, с. 1-3]. Відповідно кожна з них мала свою сферу повноважень та виконувала певні функції. Інформаційна займалася пошуком інформації на місцях та за кордоном. На основі цих даних готувалися повідомлення відділу пропаганди, огляд різних газет, радіоповідомлення, звіти про становище на фронтах тощо. Всі вони друкувалися окремо у вигляді брошур. Найбільш таємні виготовлялися лише в двох примірниках: для начальника відділу та голови Особливої наради, який представляв їх Головнокомандувачу Збройних Сил Півдня Росії (далі – ЗСПР).

Агітаційна частина здійснювала пропаганду відповідно до політичної програми Добровольчої армії серед населення Півдня Росії. До її функцій входила організація агітаторських курсів, де безкоштовно навчалися інструктори-агітатори, створення місцевих агітаційних пунктів для інформування населення тощо. Організаційна частина була допоміжною для інформаційної та агітаційної. Інспектори організаційної частини здійснювали поїздки з метою спостереження та контролю за реалізацією наказів і рішень урядового апарату, а також за виконанням роботи в агітаційних пунктах.

235

Для письмової агітації та пропаганди була створена літературно-публіцистична частина, яка мала свою власну редакційну колегію. Вона спеціалізувалася на виготовленні пропагандистсько-агітаційної літератури трьох типів: 1) листівки для масового поширення; 2) брошури і газети, які писалися простим і зрозумілим для широких мас населення стилем; 3) брошури, газети і журнали, які призначалися для інтелігенції.

Функції художньо-агітаційної частини полягали у випуску агітаційного матеріалу з використанням усіх можливих допоміжних засобів: малюнків, плакатів, портретів, мап, кінематографу, театру тощо. За виконання замовлень літературної та художньої частини відповідали технічна частина. В її розпорядженні були приміщення для зберігання агітаційного матеріалу. Також вона займалася поширенням цієї літератури через своїх кур'єрів на місцях. Контролем за відділом пропаганди, його правильним функціонуванням займалася загальна частина. Вона затверджувала особовий склад працівників відділу [3, с. 74-75]. Формально така будова цієї установи проіснувала до весни 1920 р., коли за рішенням нового Головнокомандувача ЗСПР барона П. Врангеля вона була реформована.

Як бачимо, відділ пропаганди являв собою розгалужену структуру, де кожна з частин мала власну сферу діяльності. Детально визначалися ділянки пропагандистсько-агітаційної роботи, щоб унеможливити дублювання функцій окремими частинами. Однак ні чітка побудова, ані детальний розподіл повноважень не запобігли недолікам у роботі цього інституту.

Характеризуючи основні напрями пропагандистської діяльності уряду Денікіна, слід зазначити, що величезним накладом білогвардійські режими друкували листівки та заклики до різних соціальних груп, опубліковували інформаційні плакати з останніми новинами та військовими звітами, а також різноманітні агітплакати, портрети засновників та керівників Білого руху Півдня Росії тощо.

Зазначимо, що у змісті всіх листівок превалювало три основних напрями: 1) викладення цілей та завдань білогвардійської влади, похвала на адресу її лідерів та союзників; 2) нищівна критика політичного курсу Радянської влади, більшовицької партії та її керівників (Леніна, Троцького); 3) заклики до мобілізації в білу армію та до боротьби з дезертирством.

Аналіз змісту 170 буклетів, які видавалися на підконтрольній білогвардійським режимам території впродовж Громадянської війни, дозволяє стверджувати, що більше 50 відсотків місця в них відводилося на критичну оцінку політики більшовиків, диктатури пролетаріату, Червоної армії та закликів до повалення Радянської влади. Решта матеріалів була присвячена меті та завданням білої влади, зовнішньополітичному курсу, військовим успіхам, похвалі керівників Білого руху тощо. Якщо класифікувати агітаційні буклети за партійною орієнтацією, то близько 60 відсотків були за змістом кадетськими, більше 30 відсотків – належали правим політичним силам [1, с. 16-17]. Стисло окреслимо зміст деяких із них.

Щодо агітаційних листівок, які стосувалися критики більшовицького режиму та його політики, то однією з найбільш поширених було «Звернення Добровольчої армії до православного християнина». У ній наводилося чимало фактів руйнування православних церков, вбивства та гоніння церковнослужителів тощо. Згадувалися позитивні дії білогвардійців, які відновлюють храми на звільнених територіях [8, арк. 6-8]. В іншій листівці під назвою «Звернення до російських солдат» йшлося про невиконані обіцянки більшовиків. Так, у ній зазначалося: «Що дали вам більшовики? Де наша

Велика Росія? Поля не засіяні, заводи не працюють, залізничні дороги зруйновані, грошова одиниця знецінена. Наша держава розірвана на шматки» [9, арк. 9]. Крім цього, підкреслювалося, що настав час забути всі непорозуміння, які існували між різними верствами населення та об'єднатися у спільній боротьбі проти більшовиків [9, арк. 9]. Схожою за змістом була інша прокламація під назвою «Російські люди». У ній також акцентувалася увага на невиконанні запланованого більшовиками: «Було обіцяно, що вся влада буде належати народу, але до сьогодні народ у формуванні цієї влади участі не брав. Був обіцяний мир, але в результаті була зруйнована армія та перестала існувати наша держава. Робітникам прорікали привілейовану працю та 8-годинний робочий день, а що маємо – заводи не працюють, робітників мобілізують, а зараз їх сім'ї помирають із голоду. Селянам була обіцяна земля. Їм дали землю, але забрали хліб» [10, арк. 10]. Разом із цим, наголошувалося на ідеях, які прагнув реалізувати Білий рух – ліквідація анархії та встановлення законного порядку, припинення кровопролитної війни тощо [10, арк. 10].

237

У деяких листівках, окрім критики Радянської влади, були вміщені заклики до переходу солдат на бік білогвардійців. Скажімо, у прокламації «Радянським військам» вказувалося на наслідки, які очікували їх після поразки більшовиків у Громадянській війні. У ній зазначалося: «Подумайте, що буде з вами після розгрому більшовицької влади? Куди ви дінетесь? Хто вас прийме? Яке місто, столиця, село пустить до себе зрадника і розбійника? Що станеться з вашими родинами? Вас чекає смерть, а ваші сім'ї – злидні. Але хто зараз перейде на наш бік і віддасть зброю, буде помилуваний та відпущений додому. Інакше – нікому пощади не буде» [11, арк. 17].

Щодо групи листівок, які стосувалися мети та завдань Білого руху Півдня Росії, їх військових успіхів тощо, то однією з найбільш поширених тематик було прославляння керманичів білих. Наприклад, у листівці «Пам'яті великого сина Росії» йшлося про життєвий шлях одного з засновників Добровольчої армії – генерала Л. Корнілова. У ній розповідалося про його військові здобутки під час російсько-японської (1904-1905 рр.) та Першої світової війни, роль у створенні першої антибільшовицької сили тощо. Наприкінці зазначалося, що, не зважаючи на смерть Корнілова навесні 1918 р., його головна ідея ще «продовжує надихати білогвардійських бій-

ців – Єдина, Неділима, Велика Росія» [12, арк. 13].

Не оминули увагою у листівках й іншого засновника Добровольчої армії – генерала М. Алексеєва. Найпоширенішою була прокламація «Засновник та Верховний керівник Добровольчої армії генерал М. В. Алексеєв». Так само, як і в прокламаціях на адресу Корнілова, розповсюджувалася інформація про життя російського генерала, його військову кар'єру тощо. Однак найбільша увага приділялася на його ролі у створенні Добровольчої армії та її перших військових діях [13, арк. 14]. Чимало прокламацій було й про інших легендарних лідерів Білого руху Півдня Росії – С. Маркова, М. Дроздовського. Окрім цього, мало не домінуючою в роботі відділу пропаганди була тема злочинів Радянської влади. В газетах, прокламаціях та плакатах зображувався більшовицький терор, наголошувалося на знищенні церков та нехтуванні традиційними загальноросійськими цінностями. При цьому акцентувалася увага на тому, що на підконтрольній білогвардійцям території подібного немає – там, мовляв, панує закон і порядок. Поширювалася думка й про пануючий на просторах Радянської Росії голод, економічну розруху тощо [14, с. 227].

238

Слід зазначити, що білогвардійським керівництвом була створена спеціальна інституція, яка мала займатися розслідуваннями злочинів більшовицького режиму – «Особлива комісія з розслідування злочинів більшовиків при Головнокомандувачі ЗСПР». Цей орган мав право викликати й допитувати потерпілих, свідків, інших осіб та проводити огляд, пошук, вилучення та інші необхідні для слідства дії. Ця структура розробляла та систематизувала здобуту інформацію у вигляді актів слідчого розслідування та інформаційних звітів. Усі дані опубліковувалися, а матеріали, що мали цінність для зарубіжжя й були цікавими громадськості, терміново публікувалися й надсилалися представникам союзницької місії, які перебували на території ЗСПР, урядовим органам, відділу пропаганди, місцевій владі. Важливо, що після закінчення Громадянської війни всі матеріали мали бути передані правоохоронним органам та судовій владі [15, с. 284-285].

У низці публікацій денікінського відділу пропаганди зображувався зв'язок між більшовиками та євреями, тобто поняття єврей і більшовик фактично ототожнювалися. Для прикладу, російський офіцер протиставлявся комісару-єврею, звичайний російський се-

лянин, який готовий поділитися останнім, – підступному єврейському торговцю. Такий ухил у бік антисемітської пропаганди був усвідомлений та, як вважалося, правильний: називаючи всіх євреїв поплічниками більшовиків і – відповідно – ворогами, білогвардійці частково наповнювали ідейним змістом свою доволі абстрактну ідеологію, застосовуючи, за словами американського історика Пітера Кенеза, «успішний засіб мобілізації» у боротьбі проти більшовиків [16, с. 104]. Після проголошення євреїв спільниками більшовиків вже не було потреби у жодних додаткових поясненнях: образ «ворога» «Єдиної, Великої та Неподільної Росії» набув чітких обрисів. З іншого боку, агресивний антисемітизм знайшов сприятливий ґрунт в армії та перетворився на самоціль. Однак такі пропагандистські заходи доволі негативно позначилися на боездатності та дисциплінованості білогвардійських військових частин [14, с. 229].

Слід відзначити, що агітаційні матеріали на подібні теми видавалися та поширювалися на Сході Росії. Якщо стисло окреслити більшість пропагандистської літератури, яка друкувалася ідеологічними структурами при уряді О. Колчака, то її можна розділити на такі групи: 1) критика Радянської влади та апологетика Білого руху; 2) засудження зовнішньополітичного курсу на держави Четвертного союзу та орієнтація на країни Антанти; 3) протистояння «Тевтонсько-мадярського світу» зі Слов'янською співдружністю [17, с. 12-13].

Поряд із друкованою агітацією суттєвого розмаху на теренах, що контролювалися ЗСПР, досягла лекційна пропаганда. З лекціями та доповідями виступали члени урядових органів та працівники ідеологічного апарату, відомі діячі кадетської партії, колишні депутати Державної Думи, професура, редактори газет, знані публіцисти. Так, на денікінський відділ пропаганди працювали такі особи як П. Струве, К. Соколов, Б. Енгельгард, Е. Грімм та інші [1, с. 19].

Систематичну лекційну роботу здійснювали також білогвардійські пропагандисти, які закінчили спеціальні курси. Тематика їх виступів була спрямована в першу чергу на критику Радянської влади: «Про гніт більшовицької влади», «До чого призвів більшовизм?», «Про економічну розруху в Совдепії», «Про складне становище селян в Радянській Росії», «Що обіцяли більшовики і що дали?», «Про провал ідеї всесвітньої більшовицької революції», «Революція та більшовизм» тощо.

Використовуючи досвід більшовиків, білогвардійці почали створювати агітпоїзди. Перший денікінський агітпоїзд був організований генералом А. Драгомировим наприкінці травня 1919 р. під час наступальних дій біля м. Царицин. Уже восени того ж року в розпорядженні відділу пропаганди було 3 таких поїзди, що функціонували на всіх ділянках фронту [1, с. 20].

Як засіб пропаганди, білогвардійці використовували радіо та телеграф. Завдяки технічній підтримці союзників на території ЗСПР діяло, як на той час, досить багато радіостанцій. Загалом на теренах, що контролювалася урядами А. Денікіна, О. Колчака та М. Юденича, функціонувало близько 30 потужних радіостанцій. На території ЗСПР вони були в таких містах, як Новоросійськ, Таганрог, Миколаїв, Севастополь. Також у розпорядженні білих було декілька пересувних радіостанцій, які встановлювалися на військових та торговельних човнах, у поїздах, на автомобілях та при штабах армій, дивізій. До того ж білогвардійське керівництво активно залучало до пропагандистської роботи Православну Церкву. У травні 1919 р. на базі церковного собору в Ставрополі було створено Тимчасове вище церковне управління Південним-Сходом Росії на чолі з архієпископом Донським та Новочеркаським Митрофаном, яке сприяло поширенню агітації білих.

240  
— Релігійна тематика в денікінській пропаганді відігравала велику роль. Головнокомандувач ЗСПР спеціально для цих цілей наказав виділити з державного бюджету 1,3 млн. рублів. Церква залучалася до мобілізації селян та інших верств населення до лав Добровольчої армії. Так, спеціально для цього у всіх єпархіях виходили прокламації під назвою «Про пропаганду на користь мобілізації до Добровольчої армії» [1, с. 22].

Слід зазначити, що в організації ідеологічного апарату денікінського режиму активну участь брали країни Антанти. Союзники постачали папір, типографічну техніку тощо. Їх представники спеціально дізнавалися про діяльність структур відділу пропаганди на Півдні Росії – в Ростові-на-Дону, Катеринодарі, Новочеркаську, Криму, Одесі та інших містах. Союзні держави навіть організовували технічні пункти підтримки, які допомагали білогвардійцям із матеріальним укомплектуванням пропагандистських органів на місцях [1, с. 23-24].



Ідеологи Білого руху, які очолили пропагандистську роботу серед населення, вбачали свою головну мету у тому, щоби похитнути ідейні позиції більшовиків за допомогою пропаганди антирадянських ідей серед народу як на підконтрольній території, так і на просторах Радянської Росії. Більшовиків звинувачували в господарській розрусі, в анархії, в невмінні керувати країною, у розв'язанні Громадянської війни, в зраді інтересам Росії, ворожій позиції до селян, ліквідації Церкви як інституту, згортанні демократичних прав та свобод тощо [1, с. 15].

Аналізуючи діяльність відділу пропаганди щодо поширення серед населення інформації про соціально-економічні заходи уряду Денікіна, варто зупинитися на кількох важливих аспектах. Відповідно до опрацьованих даних, можемо стверджувати, що цій темі приділялося замало уваги. Тільки окремі матеріали були присвячені цьому питанню. Так, працівниками вказаної вище структури був підготовлений плакат, на якому була зображена банкнота Державного казначейства з надписом: «Більшовики обіцяли вам мир, хліб та свободу, а дали війну, голод, ВЧК і на додаток фальшиві гроші» [18, с. 169]. Ця ілюстрація, де знову ж таки фігурувала критика на адресу більшовиків, мала наголосити на їх деструктивній діяльності в царині фінансів. Плакат, на думку білогвардійських агітаторів, мав викликати недовіру широких верств населення до Радянської влади. Ще на одній банкноті фігурував надпис – «Гроші для дурнів» [18, с. 172].

Відзначимо тут ще декілька пропагандистських плакатів, які були присвячені робітничому питанню. Так, на одному з них, який мав назву «За спільну справу», поряд із зображенням постатей робітника, білогвардійського офіцера та селян на задньому плані був розміщений текст декларацій про вирішення робітничого, земельного питання та уривок з політичної промови генерала Денікіна [18, с. 169]. За задумом авторів цього матеріалу, ілюстрація, з одного боку, мала символізувати єдність різних верств населення – як робітників, так і селян, котрі підтримують Добровольчу армію у її боротьбі. З іншого боку, плакат мав демонструвати, що білі стоять на захисті соціально-економічних інтересів цих груп.

Ще на одному агітаційному плакаті було зображено робітника й офіцера Добровольчої армії, який вказував на законодавчі документи («Декларація щодо робітничого питання»), та промови Го-

ловнокомандувача ЗСПР, у яких йшлося про дотримання всіх вимог робітничого класу [18, с. 169]. Зазначимо, що автори цієї ілюстрації намагалися запевнити пролетаріат у серйозному ставленні до їх інтересів не тільки на словах, але й на законодавчому рівні.

Слід зазначити, що чимало агітаційного матеріалу про заходи денікінського уряду в аграрній царині поширювалося службовцями відділу пропаганди серед селян даного регіону. Зокрема, різноманітні відозви, декларації, звернення до населення, у яких повідомлялося про основні положення запланованих змін, у тому числі й на селі, роз'яснювалася сутність тих потенційних відносин, які передбачалося запровадити. В одному із документів вказувалося на те, що Добровольча армія ставить за мету захистити жителів сіл та містечок від сваволі більшовиків, відновити право, законність і порядок. Селян та міщан переконували в тому, що владі відома ситуація, яка склалася в економіці, а тому вона вважає за потрібне поліпшити долю народу через реформи, а не шляхом грабунку і насилля як більшовики. Звертаючись до селян від імені лідерів Білого руху, автори однієї з відозв підкреслювали, що Добровольча армія не забере у них землю, а, навпаки – залишить за ними усі ґрунти, одержані під час революції та громадянської війни. На селі запанують спокій, лад, значно кращі за дореволюційні. “Наша мета чітка і зрозуміла, – вирішення земельного питання на користь селян із закріпленням за ними землі у приватну власність”, – йшлося у зверненні влади до населення [6, с. 81].

Слід зауважити, що історичні джерела засвідчують, що селянство доброзичливо, завжди з інтересом ставилося до білогвардійських агітаторів. За свідченнями начальника Канівського пункту пропаганди Н. Морозова, його поїздка селами Степанецької волості була позитивно сприйнята людьми. Під час особистих бесід, читанні лекцій, Н. Морозов роз'яснював, як уряд Денікіна планує вирішити аграрне питання, які завдання ставить перед собою Добровольча армія тощо [6, с. 81].

Проте не слід вважати, що ставлення селян до агітаційної діяльності денікінської адміністрації, було лише позитивним. Службовці відділу пропаганди не могли дати відповідь на найболючіше для селян запитання: коли розпочнеться аграрна реформа, яким буде механізм її реалізації, скільки і якої землі в результаті проведення аграрної реформи відійде селянам та за яку плату. Агітатори закли-

кали селянство до терпіння, запевняючи, що наполеглива робота у цьому напрямку урядом ведеться. Селяни вірили доти, доки Добровольча армія наступала [6, с. 83].

Тому можемо погодитись з оцінками сучасних російських істориків, що однією з найбільших помилок у агітаційній роботі денікінського відділу пропаганди був хибний акцент на великодержавній риторичі, а не на поширенні інформації про соціальні та економічні заходи уряду Денікіна. Тому стає цілком зрозуміло – чому пропагандистська література білих не користувалася популярністю серед жителів цього регіону [19, с. 41].

Слід зауважити, що у сучасній зарубіжній історіографії ведуться дискусії щодо порівняння роботи пропагандистських структур у білогвардійців та більшовиків. Так, відомий американський історик Пітер Холквіст стверджує, що пропаганда білих працювала за такими ж принципами, як і більшовицька. І одні, й інші використовували та вдосконалювали ті прийоми, які вже були апробовані у роки Першої світової війни. При цьому дослідник наводить цікавий уривок із тогочасного документу: у 1920 р. білі офіцери в одному зі своїх звітів генералу П. Врангелю вказували, що більшовиків і більшовизм потрібно перемогти не зброєю, а ідеєю; на полях навпроти цього абзацу Врангель відзначив – «цілком правильно». Тому, на думку західного науковця, потрібно переглянути закиди щодо реакційності білої агітації та прогресивності більшовицької [20].

243

На нашу думку, із міркуваннями зарубіжного дослідника можна погодитись тільки частково. Справді, і білогвардійці, і більшовики у своїй агітації багато запозичували з досвіду Першої світової. Проте, на думку автора, суттєва відмінність між ними була не в методах чи заходах, а в змісті агітаційної літератури. Адже на відміну від Радянської влади, білогвардійське керівництво, про що вже зазначалося вище, недостатньо приділяло уваги у своїй пропаганді соціально-економічним проблемам.

Підбиваючи підсумки, можемо констатувати, що відділом пропаганди, який існував при уряді Денікіна, публікувалося чимало пропагандистських матеріалів. Листівки, плакати, брошури, які друкувалися цією установою, торкалися різних тем. В першу чергу, пропаганда апелювала до патріотичних почуттів населення, критикувала Радянську владу та її політичних діячів тощо. Однак найбільшим недоліком у діяльності білої пропаганди було те, що вона

мало уваги приділяла соціальним та економічним питанням, які були актуальними для більшості населення цього регіону. Саме це, на наш погляд, було однією з головних причин низької ефективності інформаційно-пропагандистської діяльності білих на Півдні колишньої Російської імперії.

### Джерела та література:

1. Катков Н.Ф. Агитационно-пропагандистская работа большевиков в войсках и тылу белогвардейцев в период 1918-1920 гг. / Н.Ф. Катков. – Л.: Изд-во Ленинградского ун-та, 1977. – 168 с.

2. Молчанов Л.А. Информационная политика правительства А.И. Деникина / Л.А. Молчанов // Молодая наука на рубеже веков. Сборник статей молодых ученых РГГУ. – М.: Изд-во РГГУ, 1997. – С. 82-93.

3. Тихомирова И.В. Из истории Отдела Пропаганды при Добровольческой армии генерала Деникина / И.В. Тихомирова // Букинистическая торговля и история книги. Межведомственный сборник научных трудов. Вып. 5. – М.: Мир книги, 1996. – С. 73-77.

244

—

4. Kenez P. Civil War in South Russia, 1919-1920: The Defeat of the Whites / P. Kenez. – Berkeley-Los Angeles-London: University of California Press, 1977. – 378 p.

5. Lazarski C. White Propaganda Efforts in the South during the Russian Civil War, 1918-19 (The Alekseev-Denikin Period) / C. Lazarski // The Slavonic and East European Review, Vol. 70, No. 4 (Oct., 1992). – P. 688-707.

6. Корновенко С.В. Діяльність Освагу в українському селі з роз'яснення основ аграрної політики Особливої наради / С.В. Корновенко // Вісник Черкаського університету. Серія : Історичні науки. – 2011. – № 212. – С. 79-85.

7. Черновой набросок конструкции (структуры) отдела пропаганды при Главнокомандующем ВСЮР // Государственный архив Российской Федерации, г. Москва (ГАРФ), ф. 440, оп. 1, дело 1, 3 л.

8. «Обращение Добровольческой армии к православному христианину» (деникинские листовки) // Государственный архив Российской Федерации, г. Москва (ГАРФ), ф. 440, оп. 1, дело 130, 8 л.

9. «Воззвание русским солдатам» (деникинские листовки) // Государственный архив Российской Федерации, г. Москва (ГАРФ), ф. 440, оп. 1, дело 130, л. 9.

10. «Русские люди» (деникинские листовки) // Государственный архив Российской Федерации, г. Москва (ГАРФ), ф. 440, оп. 1, дело 130, 10 л.

11. «Советским войскам» (деникинские листовки) // Государственный архив Российской Федерации, г. Москва (ГАРФ), ф. 440, оп. 1, дело 130, л. 17.

12. «Памяти великого сына России» (деникинские листовки) // Государственный архив Российской Федерации, г. Москва (ГАРФ), ф. 440, оп. 1, дело 130, 13 л.

13. «Основатель и Верховный Руководитель Добровольческой армии генерал М.В. Алексеев» (деникинские листовки) // Государственный архив Российской Федерации, г. Москва (ГАРФ), ф. 440, оп. 1, дело 130, 14 л.

14. Пученков А. С. Национальная политика Деникина / А. С. Пученков. – СПб: Полторак, 2012. – 338 с.

15. Журналы заседаний Особого совещания при Главнокомандующего Вооруженными Силами на Юге России А. И. Деникине. Сентябрь 1918-го – декабрь 1919 года / Под. ред. С. В. Мироненко; отв. ред. и составитель Б. Ф. Додонов. – М.: РОССПЭН, 2008. – 1003 с.

245

16. Кенез П. Идеология белого движения / П. Кенез // Гражданская война в России: перекресток мнений. – М.: Наука, 1994. – С. 94-105.

17. Шевелев Д.Н. Военно-пропагандистская деятельность антибольшевистских правительств Сибири в годы гражданской войны (по материалам периодической печати): Автореф. дис. на соиск. учен. ст. канд. ист. наук. – Томск, 1999. – 22 с.

18. Цветков В.Ж., Пушкарев Б.С. Белая Россия. 1917-1922 гг. Фотоальбом / В.Ж. Цветков, Б.С. Пушкарев. – М.: Посев, 2003. – 173 с.

19. Зверев С.Э. Военная риторика Новейшего времени. Гражданская война в России / С.Э. Зверев. – СПб.: Алетейя, 2012. – 376 с.

20. Холквист П. Российская катастрофа в европейском контексте: тотальная мобилизация и «политика населения» [Электронный ресурс]. – Режим доступа: [http://www.ecc.ru/XXI/RUS\\_21/ARXIV/1998/holkvist\\_11-12\\_1998.htm](http://www.ecc.ru/XXI/RUS_21/ARXIV/1998/holkvist_11-12_1998.htm) (дата перегляду – 23.04.2016).